

УДК 159.9:316.6

ББК 88.5

Лариса Заграй

**ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОГО ДОСВІДУ В ПСИХОАНАЛІЗІ
ТА ФЕМІНІЗМІ**

У статті висвітлено проблему осмислення психологічної статі у психоаналітичному та феміністському підходах. Розкрито імпліцитний зміст гендерного досвіду в психоаналітичних та феміністських тлумаченнях гендера. Висвітлено роль класичного психоаналізу в розкритті соціальної сутності відмінностей між статями. Проаналізовано інтерпретації гендера в різних феміністичних напрямках: психоаналітичному, ліберальному, радикальному, постмодерністському. Окреслено соціокультурний характер гендерного досвіду особистості. Розкрито роль феміністських теорій у виникненні нової методології дослідження гендера.

Ключові слова: гендерний досвід, психоаналіз, фемінізм, гендер, гендерні дослідження, соціокультурний.

Існує багато досліджень, у яких проблематизується психологічна стать. Незважаючи на різноманіття напрямів у дослідженні психологічної статі, гендера, у кожному з них прямо чи опосередковано йдеться про досвід та різні джерела його формування. Хоча дослідники не оперують поняттям “досвід”, імпліцитно воно присутнє. Уведення в науковий аналіз поняття “гендерний досвід” дозволяє зрозуміти, чому “чоловіче” асоціюється з активним, раціональним, сильним, а “жіноче” – відповідно з пасивним, емоційним, слабким; чим зумовлені різні моделі гендера, які циркулюють у різних суспільствах, країнах, культурах. Поняття гендерного досвіду дозволяє вести мову про соціокультурний характер “чоловічого” і “жіночого”, зрозуміти механізми їх створення.

Уперше гендерний досвід проблематизується в психоаналізі завдяки ідеям феміністок, які заклали основу сучасних гендерних досліджень. І хоча психоаналітичні тлумачення статі відносять до біодетерміністських теорій, однак психоаналіз у двох відомих формах – фрейдівському і лаканівському – дозволяє вести мову про гендерний досвід. Обидві концепції допускають здійснення культурного обґрунтування феномену гендерно сконструйованої суб’єктивності – розділеної за параметром “жіночого” і “чоловічого” в умовах патріархальної культури. **Мета статті** – розкрити соціокультурне розуміння гендерного досвіду в психоаналізі та фемінізмі, які заклали методологічну основу для гендерних досліджень.

На думку З. Фрейда анатомічні відмінності між чоловіком і жінкою спричинюють формування різних типів особистості, а стать дійсно визначає характер. Проте, як зазначає М. Кімел, З. Фрейд не вважав, що такі відмінності запрограмовані в чоловіків і жінок від природи. Навпаки, він у своїх роботах заперечував тим, хто вважав, ніби тіло з моменту народження несе в собі всю інформацію, яка буде детермінувати життя чоловіка та жінки [2]. Фрейдизм причину відмінностей між чоловіком і жінкою пояснює їхнім досвідом, який є різним і сформувався в ранньому віці. Однак витоки диференціації закладено в різних способах ідентифікації, які спричинені відмінністю анатомічної будови статевих органів.

Згідно із З. Фрейдом, гендерна диференціація пояснюється на основі комплексу кастрації – дівчинка в цьому визначенні – кастрований хлопчик, у якої цей комплекс проявляється через заздрість до пеніса. У той же час, на його думку, визначальними у формуванні статі людини є не анатомічні властивості дівчат і хлопців, а внутрішній і необ’єктивований стан страху, який є константним для природи людини незалежно від статі [3]. Іншими словами, поняття кастрації у З. Фрейда наділене амбівалентним значенням у контексті маркування гендерної ідентичності людини: з одного боку, воно

зводить гендерні відмінності до анатомії, а з другого, – проблематизує це значення, зрівнюючи жіночу й чоловічу суб'єктивність сферою символічної загрози (кастрації).

Відійшовши від ортодоксального психоаналізу, К. Хорні, Н. Ходоров, М. О'Брайн погоджуються із З. Фройдом щодо значущості для дівчинки комплексу кастрації. Однак вони дещо по-іншому інтерпретують природність чоловічого домінування та жіночої підлеглості. Дослідниці вважають, що такий досвід є результатом заздрощів чоловіків до репродуктивності жінок. У глибинних шарах психіки чоловіків є потреба компенсації їхнього дистанціювання від репродуктивного акта. Як зазначає А. Річ, є багато підстав вважати, що чоловічим розумом завжди володіла ідея залежності від жінки за сам факт життя, а тому в основі чоловічої психології лежить прагнення асимілюватись як компенсація або заперечення факту свого народження жінкою. У чоловіка є потреба переконати себе у своєму авторстві (батьківстві) шляхом заперечення чи приниження реальної значущості жіночої ролі в репродукції, а звідси – розвиток альтернативних принципів у культурі та політиці як заміників того, що чоловіки незначущі із-за через свою дистанційованість від процесу народження [4].

Американська школа психоаналітичного фемінізму критикує З. Фройда за перебільшення ролі батька, на якій психоаналіз зосереджений більшою мірою, ніж на ранніх взаєминах між мамою і дитиною. Гендер розглядається як результат сексуального розподілу праці, що виникає внаслідок того факту, що жінка – перший вихователь дитини й об'єкт ідентифікацій. Як зазначає Н. Ходоров, чоловіча суб'єктивність формується в процесі дистанціювання від матері. Унаслідок цього чоловіки бояться тісних емоційних зв'язків, оскільки відчувають загрозу власній мужності. У жінок протилежні переживання: відсутність тісних взаємозв'язків з іншими загрожує їхньому самоствердженню. На його думку, цим і зумовлено жіноче самовираження переважно в стосунках, а чоловіче самовираження завдяки придушенню потреби в емоційній залежності – в активності [5]. Н. Ходоров не заперечує відмінностей між статями, проаналізованих З. Фройдом, однак вважає, що вони є не біологічними, а соціальними. Відмінності між чоловіками й жінками зумовлені не анатомічним походженням, а є результатом того, що в нашій соціальній системі, як правило, жінки несуть відповідальність за дитину в ранньому віці, що й визначає становлення її гендерного досвіду.

Позиція фройдизму щодо походження відмінностей між чоловіками й жінками зазнає критики з боку психоаналітичного фемінізму. Як зазначає К. Міллет, психічне не можна зводити до біологічного (оскільки З. Фройд пояснює жіночність біологічною дефектністю). С. Файерстоун критикує З. Фройда за універсальні психосексуальні структури, які суттєво відрізняються від жіночих і є “неповноцінною” копією чоловічих, асоціюючись із пасивністю, мазохізмом, нарцисизмом. Вона доводить, що патріархальна інтерпретація жіночого в сучасній культурі зумовлена не біологічними чи символічними, а соціальними детермінантами реальності [6]. Більше того, жіночі суб'єктивність, досвід зовсім не є застиглими, пасивними, незмінними, а трансформуються залежно від суспільних соціальних трансформацій.

Заперечує біодетерміністську концепцію суб'єктивності Ж. Лакан. Індивіда він розглядає не як анатомічного суб'єкта З. Фройда, а як “суб'єкта, що розмовляє”, який проживає життя на символічному рівні функціонування мови, соціальних процесів та інституцій. Він запропонував теорію соціолінгвістичного аналізу генезису суб'єктивності, де розглядає маскулінну й фемінінну суб'єктивність як соціальний та історичний ефект і функцію, а не як біологічно визначений і детермінований феномен [6, с. 357]. Ж. Лакан указує на символічний порядок реальності, у якій і сексуальність розглядається символічно, інтерпретуючись як ланцюг гендерних символічних відмінностей, де стать визначається через місце, яке займає в цьому безкінечному ланцюгу символічного означування.

Появу гендерного Я Ж. Лакан пов'язує зі стадією “дзеркала”, яка з'являється тоді, коли дитина здатна відокремити себе від матері. Основною тезою є те, що, розуміючи себе як Я, дитина одночасно розуміє своє Я як відчуження, тобто як “інше”. Таким чином, “іншість”, на думку Ж. Лакана, – це те, що неминуче знаходиться всередині нас, а структура суб'єктивності, яка включає “іншість”, не має й не може мати стабільної “Я-ідентичності”. Стадія “дзеркала” дозволяє Ж. Лакану дійти висновку про подвійну структуру суб'єкта (Я-не-я, чоловіче й жіноче одночасно), при цьому визначальною структурою гендерної ідентифікації є символічна конструкція фантазії. У такому разі параметри фемінінності й маскулінності в структурах досвіду, суб'єктивності можуть змінюватися, варіювати незалежно від анатомічних характеристик. Фемінінність і маскулінність – це не що інше, як символічні параметри суб'єктивності, які виникають на стадії її символічної ідентифікації [7].

Ж. Лакан був першим, хто по-справжньому легітимізував дискурс сексуальності. Саме він поставив проблему сексуальності в центр усіх моделей соціального й психічного функціонування. Бути суб'єктом значить займати сексуалізовану позицію, ідентифікуючись із тими атрибутами, які соціально приписані чоловічій і жіночій статі. Він указав на центральне місце системи значень для структури суб'єктивності й структури соціального порядку в цілому. Іншими словами, він зазначив, що саме дискурсивний порядок конституює соціокультурну дійсність, а не навпаки. Однак його ідеї, як зазначають постмодерністські феміністи (зокрема, Е. Сиксу, Дж. Бенджамін, Дж. Геллон, С. Коффман, Ю. Крістева), конструюють фалічну культуру, яка й породжує нерівність. Основне завдання фемінізму – це деконструкція (дефалізація) традиційної функції батька в психоаналітичному дискурсі, підкреслювання активної жіночої позиції й доведення власної унікальної апології жіночої суб'єктивності в її відмінності від чоловічої.

Отже, психоаналітична традиція інтерпретації статі умовно поділяється на два підходи: класичний і феміністський. Феміністський підхід суттєво відрізняється від класичного, оскільки зосереджує увагу на прихованій психодинаміці, характер якої накладає відбиток на особистісні, міжособистісні й соціальні відносини, на динаміці безсвідомого, яке формує наше мислення, емоції та дії. Суб'єктивний досвід чоловіків і жінок ґрунтується на більш глибоких структурах людської психіки, несвідомому. Психоаналітичний фемінізм, з одного боку, здійснює спробу пояснити формування досвіду на основі несвідомих процесів, а з другого, – доводить безвихідність ситуації, оскільки змінити саме несвідоме неможливо, а значить незмінними є і породжені ним природні рольові диспропорції.

Крім того, на відміну від класичного психоаналізу феміністичний аналізує не просто гендерно-марковану суб'єктивність, а розуміння природи саме жіночої суб'єктивності й репрезентації жіночого в соціумі – з тим, щоби зрозуміти, як стереотипи “чоловіків” і “жінок” впливають на соціальні й культурні норми гендерної нерівності в сучасній культурі [6, с. 347].

Представники теорії “нової психології статі” Е. Маккобі, С. Джаклін, К. Гілліган піддають критиці традиційні теорії статевих ролей. На їхню думку, засвоєння характерних для статі рис особистості та інтересів залежить не від уроджених інстинктів і психологічних потреб індивідів бути збереженими у своїй статевої ідентифікації, а від засвоєння дитиною в ранньому віці своєї статевої належності й від соціальних очікувань суспільства та найближчого оточення, внаслідок чого психологічні відмінності між представниками різних статей не такі вже й великі [8, с.404]. У дослідженнях К. Гілліган, Е. Маккобі і К. Джаклін описано відмінності в розвитку між чоловіками та жінками, а також проілюстровано диференціацію в поведінці, яка маркована як поведінка за статевою ознакою. Визначаються такі відмінності, на думку дослідників, не

інтерналізованими переконаннями, а міжособистісним і соціальним оточенням, яке зацікавлене в збереженні гендерних ролей.

На онтології жіночого досвіду ґрунтуються феміністичні дослідження ліберального, радикального та постмодерністського напрямів. Вони акцентують увагу на соціальній детермінації досвіду. Як зазначає Дж. Грімшоу, (концепція якої спирається на методологію марксизму й відстоює ідею “другої природи”), що активність, агресивність і прагнення до домінування від природи властиві не більше чоловікам, ніж жінкам, але завдяки суспільним відносинам ці характеристики глибоко вкорінені у свідомість, самосвідомість особистості, що можуть називатися конституційною природою людини [9].

Акцент на ранньому досвіді робить у своїх дослідженнях К. Макміллан. Автор виходить із того, що джерелом досвіду є не тільки первинний досвід жінки як дочки, як зазначають прихильники психоаналізу, а передовсім досвід матері й узагалі специфічний досвід сімейного життя. Саме те, що сферою життєдіяльності жінки протягом всієї історії була сім'я, діти, де пріоритетом є піклування, любов, емпатія, стало причиною формування специфічного жіночого мислення. Як зазначає К. Макміллан, “почуття” мають значний пізнавальний потенціал, який не уступає значущості “думки”. Жінка часто буває розумна почуттями, і в ній не менше розумного начала, ніж у чоловіка, просто воно в неї невіддільне від почуття [10]. Її міркування дають підстави робити висновок про існування різних способів мислення в чоловіків і жінок, які зумовлені різними ролями й визначають різні конфігурації їхнього досвіду.

Акцент на конфігураціях досвіду чоловіків і жінок зробила К. Гілліган. Аналізуючи теорію морального розвитку Л. Колберга, вона доходить висновку, що в чоловіків і жінок існують різні схеми сприймання та оцінки ситуації, логіка вирішення проблемної ситуації. Як зазначає К. Гілліган, жіночий “хід думки” не кращий і не гірший за традиційний, тобто чоловічий, – він просто інший. Специфіка його полягає в більшій орієнтації на “тут і тепер”, на конкретну ситуацію й людські стосунки, на суб'єктивний фактор. Якщо в досвіді чоловіків визначальними в моральній сфері є поняття справедливості, морального закону, то для жінок – поняття піклування, взаєморозуміння, довіри [8].

Вихід на новий теоретичний рівень інтерпретації проблеми було здійснено завдяки диференціації категорій статі й гендера. Уперше на відмінність понять “стать” і “гендер” указав психолог Р. Столлер 1968 року. Як зазначає А. Oaklev, західне суспільство організоване навколо уявлення, що відмінності між статями більш значущі, ніж те, що в них є спільного. Коли намагаються визначити таку різницю в термінах “природних” відмінностей, то зміщуються два процеси: тенденція розрізнити стать і спосіб існування статі. Тому необхідно вести мову про стать і гендер; якщо статеві відмінності мають природне походження, то гендер має своє джерело в культурі, а не в природі [11, с.22].

Диференціація понять “стать” і “гендер” означала вихід на новий теоретичний рівень. Пізніше цю ідею підтримали феміністські антропологи. Вивчаючи різні культури, суспільства, вони виявили суттєву різницю в розумінні чоловіка та жінки. Великої популярності в рамках такої моделі набули антропологічні дослідження, основна увага в яких приділяється вивченню різноманітних способів конструювання гендера. Скільки існує культур, стільки ж існує моделей гендерної поведінки.

Важливу роль в антропологічних дослідженнях відіграли праці М. Мід, яка кинула виклик твердженням про біологічну зумовленість гендерних відмінностей. У своєму дослідженні трьох різних культур Нової Гвінеї вона намагалася продемонструвати значні культурні варіації у визначенні маскуліності й фемінності.

Використовуючи методи психоаналізу та структурної антропології, Г. Рубін інтерпретує сексуальність як культурно сконструйовану категорію, на якій базується досвід чоловіків і жінок. На її думку, гендерна поведінка сформована культурою для

відображення функціонального взаємозв'язку між статями. Шлюбний союз ґрунтується на відмінностях і взаємовиключенні чоловіка та жінки, а його передумови є культурно сконструйованою гетеросексуальністю. Гендер – це не просто ідентифікація зі статтю: він передбачає, що сексуальне бажання повинно бути спрямоване на протилежну стать. Культура трансформує біологічну стать і перетворює її в гендер, у культурні конструкції мужності й жіночності. На основі цього конструюється “статевогендерна система як набір угод” [6]. Отже, антропологічна концепція Г. Рубін – це ґрунтована ідеями М. Фуко гіпотеза про “походження” статі, сексуальності, про історичну зумовленість змісту цих категорій.

На культурній сконструйованості категорій чоловічого й жіночого наголошує Ш. Ортнер. На думку дослідниці, причиною статевої нерівності в усіх культурах є глибокі процеси, які неможливо змінити підміною соціальних ролей чи перебудовою всієї економічної структури. Як зазначає Ш. Ортнер, різна конфігурація досвіду чоловіка й жінки визначається існуючою опозицією культурного та природного. Природне асоціюється з жіночим началом, а культурне – з чоловічим. Жінка наділена репродуктивними функціями, які наближені до природи, на відміну від чоловіка, який залишається вільним для культури. Репродуктивна роль жінки не враховується під час визначення її соціального статусу в суспільстві, а тому жінки витіснені із соціальної сфери в приватну. Такий розподіл зумовлює різну психологію та виконання різних ролей [12].

Дж. Хубер на основі моделі гендерної стратифікації пояснює культурну зумовленість суб'єктивного досвіду чоловіків і жінок. Жіночий досвід, на думку дослідниці, визначається виконанням ролей (жіноча домашня робота, народження дітей, грудне вигодовування), які недоступні для чоловіка, зайнятого технологією виробництва та контролем за розподілом матеріальних цінностей за межами сім'ї. Однак, як зазначає Дж. Хубер, такий розподіл ролей відбувається соціально, а не біологічно [13].

Отже, незважаючи на різноманіття напрямів у дослідженні проблеми психологічної статі, гендера в кожному з них прямо чи опосередковано йдеться про досвід і різні джерела його формування. Завдяки проблематизації гендерного досвіду особистості особливо у феміністичних теоріях стала можливою розробка нових теоретичних конструкцій, які протистоять біодетерміністським теоріям. У межах таких досліджень на протигагу психології статі, яка акцентує увагу на статевих відмінностях, пріоритетними є такі напрями психологічного дослідження, які вивчають механізми й процеси конструювання суб'єктивного досвіду чоловіків і жінок. У таких дослідженнях зміщується акцент із пошуку єдиної причини відмінностей між статями до опису множинності стратегій визнання маргінальності гендерних груп і множинних шляхів соціальних перетворень у конкретному соціальному й культурному середовищах. Однак, незважаючи на декларування ролі соціальних факторів у формуванні маскуліності й фемінінності, ні класичному, ні феміністському підходам не вдалося вийти за межі біодетермінізму.

1. Жеребкіна І. Феміністська теорія 90-х років: проблеми та парадокси репрезентації жіночої суб'єктності / І. Жеребкіна // Філософська думка. – 2001. – № 2. – С. 56–71.
2. Киммел М. Гендерное общество / М. Киммел ; пер. с англ. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. – 464 с.
3. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / З. Фрейд ; пер. с нем. – Минск : Белорусская советская энциклопедия, 1990. – 166 с.
4. Rich A. When We Dead Awaken: Writing as Re-Vision in: On Lies, Secrets, and Silence : Selected Prose 1966–1978 / Adrienne Rich. – New York and London : W.W. Norton and Co., 1979. – P. 24.
5. Chodorow N. J. Feminism and Psychoanalytic Theory / N. J. Chodorow. – Polity Press, 1989. – P. 4.
6. Введение в гендерные исследования : учеб. пособ. Ч. I / под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков : ХЦГИ, 2001 ; С. Пб. : Алетейя, 2001. – 699 с.

-
7. Лакан Ж. Стадия зеркала и ее роль в формировании функции я / Жак Лакан // Инстанция буквы, или Судьба разума после Фрейда. – М. : Логос, 1997. – С. 7–14.
  8. Гиллиган К. Место женщины в жизненном цикле мужчины / К. Гиллиган // Хрестоматия феминистских текстов / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – С. Пб. : Дмитрий Буланин, 2000. – С. 166–187.
  9. Гримшоу Д. Идея “женской этики” / Д. Гримшоу // Феминизм : Восток. Запад. Россия. – М., 1993. – С. 8–30.
  10. McMillan C. Women. Reason and Nature / C. McMillan // Some Philosophical Problems with Nature. – New Jersey, 1982.
  11. Oaklev A. Sex, Gender and Society / A. Oaklev. – Longman, 1972. – P. 22.
  12. Ortner Sh. B. Is female to male as nature is to culture? / Sh. B. Ortner // J. Munns, G. Rajan, eds., A Cultural Studies Reader. History, Theory, Practice. – Longman, 1995. – P. 495.
  13. Huber J. Comparative Gender Stratification / Joan Huber // Janet Saltzman Chafetz, ed., Handbook of Sociology of Gender. – New York : Kluwer Academic/Plenum, 1999.

The article deals with the problem of understanding the psychological gender in psychoanalytic and feminist approaches. Reveals the implicit meaning of gender experience in psychoanalytic and feminist interpretations of gender. It is shown the role of classical psychoanalysis in revealing the social nature of the differences between the sexes. Analyzed different interpretations of gender in feminist directions (psychoanalytic, liberal, radical, postmodern). Outlined the socio-cultural nature of gender experience of personality. Reveals the role feminist theory in the emergence of a new methodology for the study of gender.

Keywords: *gender experience, psychoanalysis, feminism, gender, gender studies, socio-cultural.*

УДК 159.92

ББК 88.51

Світлана Литвин-Кіндратюк

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГЕНЕЗУ РИТУАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ПОВЕДІНКИ
ОСОБИСТОСТІ**

Визначаються методологічні орієнтири дослідження історіогенезу ритуально-побутової поведінки особистості в соціально-психологічному аспекті, які вбачаються в методологічному плюралізмі. Обстоюється комплементарність соціально-конструкціоністського підходу з ідеями соціального конструктивізму, що дозволяє здійснити аналіз ритуально-побутової поведінки особистості на макрорівні дискурсу як регулярної практики з урахуванням ментально-дискурсивних трансформацій у системі соціальних уявлень на макрорівні.

Ключові слова: *ритуально-побутова поведінка особистості, методологічний плюралізм, соціальний конструкціонізм, соціальний конструктивізм.*

У ситуаціях соціальної нестабільності, що притаманні суспільству ризику [14], актуальною постає проблема регуляції соціальної поведінки особистості, найперше її ритуалізованих, ритуально-побутових форм, оскільки вони є основою організації життєзабезпечення й збереження життєздатності особистості як члена спільноти не лише в умовах традиційного, а й модерного й постмодерного побуту та способу життя. Найперші спроби міждисциплінарного дослідження функціонування та історичних змін зазначених форм поведінки вказують на вагомість соціально-психологічної складової цього пошуку. Водночас соціально-психологічний аналіз ритуально-побутової поведінки особистості не позбавлений методологічних труднощів. Криза методології на теренах соціальної психології значною мірою зумовлена наявністю своєрідних “темних плям” на мапі її предметних сфер, зокрема в аспекті недостатньої з’ясованості генези та соціально-психологічних механізмів традиційної поведінки особистості.

Метою нашої статті є окреслення методологічних орієнтирів дослідження історіогенезу ритуально-побутової поведінки особистості на тлі відродження інтересу до